

У статті, на основі широкого кола джерел, зроблено спробу проаналізувати відповідність юридично задекларованого та реально існуючого соціального статусу провінційного парафіяльного духовенства Російської імперії в XIX – на початку XX ст. Головна увага приділяється різним аспектам соціального та економічного становища православних священнослужителів. Поняття «соціальний статус» інтерпретується як місце, що дає індивіду можливість впливати на суспільство і отримувати через це привілейовані позиції під час розподілу матеріальних благ. Автор звертає увагу на невідповідність реального та номінального соціального статусу парафіяльного духовенства.

Ключові слова: духовенство, родина священника, юридичне становище, соціальний статус, суспільна роль.

УДК 94(477.54) «18/19»: [2-725:316.362]

Социальный статус и юридическое положение провинциального приходского духовенства Российской империи в XIX – начале XX вв. / Е. Ю. Захарченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 55-61. – Бібліогр.: 16 назв. – ISSN 2079-0813.

В статті представлена попытка проаналізувати відповідність юридично задекларованого та реально існуючого соціального статусу провінційного приходського духовенства Російської імперії в XIX – на початку XX в. Основне увагу приділяється різним аспектам соціального та економічного положення православних священнослужителів. Поняття «соціальний статус» інтерпретується як місце, яке дає індивіду можливість впливати на суспільство і отримувати по цьому привілейовані позиції в процесі розподілу матеріальних благ. Автор звертає увагу на невідповідність реального та номінального соціального статусу приходського духовенства.

Ключевые слова: духовенство, семья священника, юридическое положение, социальный статус, общественная роль.

Social status and legal position of the provincial parish clergy of the Russian Empire in the 19th – early 20th century / E. Zakharchenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 55-61. – Bibliogr.: 15. – ISSN 2079-0813.

The article represents an attempt to analyze the correspondence between the legally declared and actually existing social status of the provincial parish clergy of the Russian Empire in the nineteenth - early twentieth century. The author pays attention to the division of the scope of application of the notion «social status» from the point of view of different contexts of life of the parish clergy. A great social mission was put on the parish clergy, which defined its important social status. Main attention is paid to various aspects of social and economic situation of Orthodox priests. The notion "social status" is interpreted as a place that gives an individual an opportunity to influence the society and obtain privileged positions during the distribution of material values. However, this social status wasn't underpinned by appropriate financial status and didn't give the clergy an opportunity to join the redistribution of material welfare in the society.

Keywords: the clergy, the family priest, legal position, social status, social role.

УДК 94(477.54) «190/191»:352.77

І. М. ЛОГОВСЬКИЙ, канд. іст. наук, старший викладач Національного університету цивільного захисту України, Харків

РОБОТА ХАРКІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА ПО ЗАПОБІГАННЮ ЕПІДЕМІЙ ТА ПОКРАЩЕННЮ САНІТАРНОГО СТАНУ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті досліджується робота санітарної організації харківського губернського земства по запобіганню епідемій, розробці санітарно-епідемічних регламентів діяльності промислових підприємств, використання водних ресурсів, становлення системи санітарно-епідемічного контролю громадських закладів у Харківській губернії на початку ХХ ст., в результаті якої були створені санітарні опікування, влаштовані очисні споруди води на підприємствах, збудовані лікарні на промислових об'єктах, відкриті санітарно-бактеріологічні лабораторії. Результатом цих заходів стало значне покращення здоров'я, життя та добробут населення.

Ключові слова: Харківська губернія, санітарна організація, земство, санітарне опікування, бактеріологічна лабораторія, епідемічне відділення, протитифозна вакцина.

Вступ. Внаслідок капіталістичної модернізації Росії на початку ХХ ст. в нашому краї відбулися значні демографічні зміни. У пошуках роботи на Харківщину прямували людські потоки з багатьох регіонів Російської імперії. З початку 90-х рр. ХХ ст. і до 1916 р. природній приріст населення регіону складав 2% щорічно [1]. Харківська губернія стала однією з найбільш густонаселених в імперії. Це призводило до скупченості населення, створювало сприятливі умови щодо поширення масових інфекційних хвороб. Особливо гостро дані проблеми поставали на промислових підприємствах, де десятки, а то й сотні робітників не тільки постійно контактували на виробництві, але й мешкали разом в житлових приміщеннях при підприємстві. Так, у 1905 р. на цукровому заводі Харитоненка в с. Пархомівка Богодухівського повіту працювало 797 робітників, 415 з яких прибули з інших губерній і жили у бараках при заводі; на Павло-Ольгинському цукровому заводі у с. Константинівка цього ж повіту з 420 працівників 248 жили при виробництві; в Ізюмському повіті при 23-х солеварнях жили 417 робітників тощо [2]. Надалі кількість підприємств в губернії невпинно зростала: якщо в 1898 р. їх налічувалося 1007, із кількістю робітників – 20356, то у 1912 р. – вже 2391 (60882 робітників) [3, с. 89; 4]. Поряд з тим, в 1898 р. в губернії діяли 38 гуралень, 25 цукрових заводів та 407 броварень, солеварень, артілей з обробки шкіри, мийок вовни, а у 1912 р. вже діяли 52 гуральні, 28 цукрових заводів та більше 1000 інших підприємств, що використовували значні обсяги води [4; 5].

Крім того, цукрові заводи, броварні, гуральні, артілі з обробки шкіри використовували великі обсяги води. Забруднену воду зливали у місцеві водоймища. Це створило додаткову санітарно-епідемічну загрозу для населення, яке використовувало воду річок та ставків для побутових потреб. Під загрозою опинилися селянські і товарні (тобто ті, що належали великим власникам) гурти худоби, що приходили на водопій.

Таке становище не могло не турбувати земські органи самоврядування, на які царська влада фактично поклала протиепідемічну та санітарну роботу. Вони робили все можливе для мінімізування епідемічної загрози, покращення санітарного стану, умов життя та здоров'я населення. До початку ХХ ст. не існувало спеціальних

земських установ, які б здійснювали санітарний та епідеміологічний контроль промислових підприємств, водних ресурсів тощо. Одним з заходів місцевого самоврядування, спрямованим на організацію системи протиепідемічного та санітарного контролю на Харківщині, стало створення санітарної організації губернського земства.

Проблеми профілактики епідемій, створення ефективних установ здійснення санітарного контролю є актуальні і сьогодні, і, безумовно, будуть актуальними у найближчому майбутньому. Виходячи з цього, цікаво і корисно вивчити досвід роботи санітарної організації в одній з найбільших губерній півдня Російської імперії – Харківській.

В історичній літературі діяльність санітарної організації земського самоврядування Харківської губернії лишилася поза увагою істориків. Праці дорадянського періоду відсутні взагалі. Для досліджень радянського періоду характерним є замовчування роботи земств зі створення установ санітарно-епідемічного контролю, що зумовлене ідеологічними підвалинами. Епізодичні відомості наводяться у працях С. А. Томіліна, К. Г. Васильєва та А. Е. Сегала, С. М. Ігумнова, Б. Д. Петрова, М. Н. Соловійова, Л. Н. Карпова, але вони не охоплюють увесь комплекс заходів і регіональну специфіку цього боку діяльності земств не розглядають [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13].

В останні роки з'явилися праці українських і російських дослідників, де висвітлюються окремі аспекти діяльності земських установ різних губерній по запобіганню епідемій та покращенню санітарного стану. Це, насамперед, роботи А. В. Нікітіної, Т. Р. Різванової, І. В. Семенченко, Т. С. Сорокіної, Єрмакової В. В., І. М. Логовського [14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22]. Проте і в цих роботах не знайшла відображення відповідна діяльність санітарної організації харківського губернського земства

Джерельну базу даної статті складають опубліковані документи місцевих органів самоврядування, які зберігаються у Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка; звіти санітарних лікарів, протоколи засідань та статuti санітарних опікувань, журнали засідань санітарних рад, листування санітарних лікарів з повітовими управами, виявлені в Державному архіві Харківської області та вперше введені до наукового обігу [23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32].

Метою роботи є дослідження діяльності санітарної організації харківського губернського земства з попередження епідемій та покращення санітарного стану в Харківській губернії на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. За ініціативою повітових земств, перші санітарні лікарі з'явилися в Харківській губернії у 1902 р. Посади їм пропонували повітові управи, вони ж виділяли кошти на утримання. Затверджував лікаря на посаді губернатор. З 1904 р. санітарний лікар був вже у кожному повіті, за виключенням Богодухівського [24, с 10]. Проте, а ні чітко визначених повноважень, а ні координації діяльності медиків на рівні губернського земства, не було.

Розробка програми діяльності санітарних лікарів стала головним завданням губернського з'їзду земських лікарів, що відбувся 20-24 вересня 1904 р. у Харкові.

Так почався майже драматичний етап діяльності земської санітарної організації Харківщини. Програма, яку прийняв з'їзд, підлягала затвердженню губернськими земськими зборами, запланованими на жовтень того ж року. Але у сусідній Області Війська Донського розпочалася епідемія холери, тому губернські земські збори перенесли на січень 1905 р. Втім, російсько-японська війна та початок першої російської революції боляче вдарили по щойно створеній санітарній організації – санітарних лікарів Вовчанського, Зміївського, Ізюмського, Сумського та незадовго до цього призначеного у Богодухівський повіт, мобілізували; санітарного лікаря Валківського повіту перевели працювати у лікарню; програма ж лікарської діяльності так і лишалась не затвердженою [24, с. 11]. Водночас проблема санітарного стану промислових виробництв і водних ресурсів, у зв'язку з погіршенням епідемічної ситуації на півдні імперії (холера в Дагестанській губернії та в Області Війська Донського) та зростанням потоку мобілізованих через територію Харківської губернії, загострювалася. Тому губернська земська управа рішенням від 14 лютого 1905 р. зобов'язала решту санітарних лікарів оглянути промислові підприємства своїх повітів та розпочати роботу зі створення обов'язкових санітарних регламентів їх діяльності. Ця титанічна робота велась протягом року: у п'яти повітах було перевірено 94 підприємства з 8753 робітниками [24]. Так, в Ахтирському повіті перевірили 14 підприємств з 3008 робітниками, у Богодухівському – 11 підприємств з 1765 робітниками, у Валківському – 5 підприємств з 285 робітниками, в Ізюмському – 47 підприємств з 3424 робітниками, у Старобельському – 17 підприємств з 271 робітником [2]. На кожному підприємстві санітарні лікарі фіксували численні санітарно-епідеміологічні загрози, від скидання у водоймищ, а цукроварнями та артілями з обробки шкіри гарячої води з патокою та лужних розчинів до скупчення десятків та сотень робітників у сирих та задушливих приміщеннях, що не провітрювались тощо [2].

Проте застарілий Лікарський статут Російської імперії не регламентував санітарні норми на підприємствах, а санітарні лікарі не мали повноважень припиняти виробничий процес або штрафувати власників. Тому, поки не були розроблені та впроваджені губернські регламенти санітарного контролю виробництв, повітові земства, за ініціативою санітарної організації, створювали нові органи громадського контролю – санітарні опікування [31, арк. 31-32]. За основу їх діяльності взяли відповідні правила та інструкції Вологодської губернії, прийняті харківською губернською земською управою 24 січня 1905 р. [31, арк.8]. Члени опікувань (не менш 3-х осіб) обиралися повітовими земськими зборами за рекомендацією повітової управи. Обов'язково до складу опікувань входили земський лікар та земський гласний [31, арк. 81]. Протягом 1905–1910 рр. у Валківському повіті створили 5 санітарних опікувань, у Вовчанському – 15, Старобельському – 10, Ахтирському – 8, Зміївському – 11, Богодухівському – 12, Куп'янському – 7, Сумському – 17, Харківському – 13 [31, арк. 92].

Санітарні опікування мали право чинити судове переслідування власників промислових закладів, які забруднювали водоймища, створювали звалища тощо. Насправді ж, санітарні опікування тільки доповідали адміністративній владі про

порушення, досить часто отримуючи від неї конкретну допомогу. Типовим є звернення санітарного опікування міста Змієва до повітового справника від 15 березня 1913 р. з вимогою припинити зливання стічної води з казенного винного заводу у річку Бацюру [31, арк. 112]. У результаті втручання адміністративної влади, через 6 місяців завод збудував необхідний відстійник. Лише протягом 1910 – 1913 рр. санітарні опікування Харківської губернії направили 72 доповіді адміністративній владі щодо санітарно-епідемічної загрози, яку провокували як казенні, так і приватні промислові заклади [29, арк. 76]. Таким чином, створені за безпосередньої участі санітарної організації, санітарні опікування швидко стали головним інструментом суспільного тиску на володарів промислових закладів у справі боротьби за дотримання санітарно-епідемічних норм.

Через нестачу коштів, у березні 1906 р. губернська земська управа вирішила тимчасово скоротити штат санітарної організації до 3-х осіб; 22 грудня 1906 р. таке рішення затвердили губернські земські збори [24, с. 15]. За визнанням видатного діяча санітарної медицини С. Н. Ігумнова, санітарна організація Харківщини опинилася в надзвичайно скрутному становищі: на 1 санітарного медика приходилося по 3-4 повіти та в середньому по 1 млн. жителів [24, с. 16]. Крім того, губернське земство поклато на санітарних лікарів нові завдання: безпосереднє лікування епідемічних хворих, зведення статистичних даних по епідеміям, влаштування дитячих ясел, створення санітарних описів шкіл, організацію народних читань. Робота санітарної організації зі створення санітарно-епідемічних норм для промислових закладів опинилася під загрозою. Та санітарні лікарі Н. П. Волков і М. Т. Алексєєв виявили справжню громадянську мужність й приклад служіння суспільству. У 1907 р. в 4-х повітах вони перевірили 129 підприємств, де працювало 9543 робітника [24, с. 13]. Н. П. Волков здійснив перевірку в Ізюмському повіті (26 підприємств з 296 робітниками), перевірів 52 підприємства з 8205 робітниками у Харківському повіті та 9 підприємств з 675 робітниками у Зміївському повіті [24, с. 13]. М. Т. Алексєєв перевірів 47 артілей з обробки шкіри (67 працівників) [24, с. 14]. Опрацьовані матеріали цих та попередніх перевірок лягли в основу «Обязательных постановлений об устройстве и содержании в санитарном отношении фабричных, заводских и других промышленных заведений» [24, с. 17, 18].

Поступово фінансовий стан губернського земства поліпшувався і губернські земські збори, що відбулися 15-20 грудня 1909 р., прийняли рішення відновити санітарну організацію в минулому обсязі, затвердили нову програму діяльності організації. Відтепер санітарні лікарі офіційно називалися «санітарно-епідемічними», безпосередньо лікування не здійснювали, а виключно спрямовували свої зусилля на організацію санітарного контролю та запобігання епідемії. На зборах затвердили й новий порядок звільнення та прийому на посаду санітарних лікарів: затверджувала їх та сплачувала жалування губернська земська управа, звільняла з посади – повітова управа [27, арк. 62-64]. Такого суворого й незручного порядку не було у жодній губернії Російської імперії. З'явилися значні проблеми з заповненням 8-ми вакансій санітарних лікарів. С. Н. Ігумнов писав з цього приводу:

«...недостаток подготовленных к этой деятельности врачей, огромный спрос на них в последнее время, значительно лучшие, чем в Харьковской губернии, условия службы в других местах, бесконечная волокита с административным утверждением, а также нежелание идти в неизвестность и, договариваясь с губернским земством, отдаваться в полную зависимость от неведомого уезда, вынуждали кандидатов сниматься с прежних мест не ранее получения утверждения и, потеряв терпение, махать рукой на предлагаемое место» [27, арк. 66]. Тільки з травня 1911 р. санітарна організація Харківщини, нарешті, отримала повний штат (11-ть) санітарно-епідемічних лікарів.

У травні 1911 р. харківський губернатор М. К. Катеринич затвердив вже згадувані вище «Обязательные постановления об устройстве и содержании в санитарном отношении фабричных, заводских и других промышленных заведений» з 57 пунктів [23]. Ці «Постанови» регламентували отримання дозволу повітової земської управи за підписом санітарного лікаря для початку будівництва промислових підприємств, а також норми влаштування при них житлових приміщень, бань, їдалень, туалетів для робітників; загальні санітарні норми щодо виробничих приміщень; правила очищення технічної води, її відстою та зливання. Контроль за дотриманням цих регламентів поклали на санітарно-епідемічних лікарів та визначені повітовими управами санітарні опікування, які отримали право вільного доступу на будь-яке підприємство.

Водночас з «Обов'язковими постановами», губернатор підписав розроблений земськими санітарними лікарями циркуляр «О мерах предупреждения и прекращения заразительных, повальных и местных болезней» [26]. За циркуляром, власників промислових підприємств, де працювало більше 16 робітників, зобов'язали надавати за свій рахунок амбулаторну і стаціонарну медичну допомогу штатним робітникам у своїх медичних закладах, а якщо таких не було – у земських, міських та інших лікарнях, згідно угоди. Власників підприємств зі штатом робітників більше 500, протягом півроку зобов'язали влаштувати при виробництві медичні пункти з лікарем, фельдшером та акушеркою, кількістю ліжок не менш одного на кожну сотню робітників (неповну сотню рахували за сотню), амбулаторією, аптекою, приміщенням породілля, епідемічним боксом. Крім того, в разі епідемій, власники повинні були влаштовувати окремі епідемічні відділки і за свій кошт щепити робітників проти віспи.

За умов досить стрімкого зростання населення та промислових об'єктів, робота санітарної організації по запобіганню епідемій та покращенню санітарних умов Харківщини вже не могла здійснюватися без постійного санітарно-бактеріологічного контролю води, крові хворих тощо. Тому 17 грудня 1910 р. губернські земські збори прийняли постанову про відкриття 3-х бактеріологічних лабораторій: для північно-західної частини губернії – в Лебедині, для центральної – у Харкові, для східної – у Старобельську [32, арк. 22]. Втім за відсутності кваліфікованих бактеріологів можливості здійснювати бактеріологічні дослідження не було. Щоб вирішити проблему, 23-го січня 1911 р. губернська земська управа звернулася до ректора Харківського університету Д. І. Багалія з проханням відкрити кафедру бактеріології

[27, арк. 112]. Але вирішення цього питання потребувало часу та згоди Міністерства внутрішніх справ, лабораторії ж були потрібні терміново. Губернське земство досить оперативно вирішило це питання самотужки: бактеріологів запросили з інших регіонів імперії. Вже в липні 1911 р. бактеріологічну лабораторію відкрили у Харкові (пров. Ботанічний, біля вул. Ключківської). Очолив її доктор Щеглов, якого запросили з Одеси. У серпні цього ж року запрацювала лабораторія в Старобельську, її очолив київський бактеріолог Лемешев, в листопаді – в Лебедині, під керівництвом бактеріолога Матвєєва з Облaсті Війська Донського [32, арк. 128]. Лабораторії досліджували якість води, проводили бактеріологічні дослідження холери, всіх видів тифу, дифтериту, клінічні аналізи крові та сечі. Тільки в 1912 р. Лебединська лабораторія здійснила 653 дослідження: 515 бактеріологічних, 48 санітарно-гігієнічних, 90 – клінічно-діагностичних (в тому числі, 32 проби питної води, 16 – стічних вод винокурень та цукрових заводів, 30 – на шлунковий та зворотний тиф, 4 – на холеру, 9 – на шлункову паличку) [27, арк. 126]. Старобельська лабораторія цього ж року провела 560 досліджень, Харківська – 150 (з них 125 – санітарних) [25, с. 109-137]. Постійний бактеріологічний контроль дозволив ретельно відстежувати епідеміологічну ситуацію, виявляти й знищувати небезпечні захворювання у самому зародку, завдяки чому з 1911 р. у Харківській губернії не спалахували найтяжчі епідемічні хвороби – холера, чума та висипний тиф.

З появою санітарних регламентів та лабораторій почався найбільш плідний етап діяльності харківської санітарної організації. Протягом 1911 р. санітарно-епідемічні лікарі здійснили офіційну перевірку 235 закладів: 85 торгівельних та промислових об'єктів, 35 лікарень та фельдшерських пунктів, 70 шкіл, 12 загальногромадських колодязів, базарну площу та 2 звалища нечистот [27, арк. 121-122]. 1912 р. таких перевірок було здійснено вже 298 (120 артілей, майстерень, заводів, торгівельних закладів; 100 шкіл, училищ, богоугодних закладів; громадські бойні, асенізаційний ставок харківської міської каналізації у с. Жихор, 35 «абіссінських» колодязів, 5 звалищ) [29, арк. 45-48]. У 1913 р. перевірили 317 закладів та об'єктів (127 промислових виробництв, у тому числі, 2 нових заводи з виробництва білку альбуміну, торговельні Суздальські ряди, Кінну площу, 60 літніх ясел-притулків). На перше січня 1914 р. всі цукрові заводи Харківщини мали очисні споруди або відстійні ставки технічної води [28, арк. 162]. Для мочіння конопель, коцарень, артілей з обробки шкіри, власники збудували 120 окремих ям, вода з яких не потрапляла до відкритих водоймищ [28, арк. 168]. Всі великі підприємства (паровозобудівний завод Гельферіх – Саде, завод Мельгозе, металевий завод фон Дітмара, ливарне виробництво в м. Чугуїв, цукровий завод Харитоненка) збудували при виробництвах власні лікарні [28, арк. 167-172]. Щоправда, майже половина гуралень та броварень губернії не повністю дотримувалися санітарних норм щодо очищення води. На багатьох підприємствах постійно порушувалися умови праці та проживання робітників. Але з початком Першої світової війни діяльність санітарної організації у цьому напрямку зупинилася.

Вже у 1914 р. на території українських губерній було сконцентровано 62,5% російських військ, а до Харкова хлинув потік біженців, поранених і полонених.

Санітарну організацію Харківської губернії перевели у військовий режим, але, зважаючи на надзвичайну важливість санітарних лікарів, їх не мобілізували. Спочатку санітарні лікарі мали по 3-4 помічника-фельдшера, але з січня 1915 р., згідно законів військового часу, їм підпорядкували медичні відділення повітових земств, і штат помічників зріс до 35 осіб [28, арк. 208]. Санітарні лікарі зустрічали санітарні потяги, розподіляли поранених, оглядали біженців і полонених, видавали вакцину від шлункового тифу, проводили в лазаретах щеплення проти віспи тощо. Найбільш складним було становище у Вовчанському повіті, де на 1 січня 1915 р. працювало 49 шпиталів зі штатом у 300 осіб (в основному в приміщеннях шкіл), до яких потрапило 26376 поранених [28, арк. 208]. Крім того, з фронту поступило 816 хворих на холеру і 613 – на висипний та зворотний тиф, 15000 біженців та 13000 полонених [28, арк. 209]. Але, навіть в таких умовах, санітарний лікар Вовчанського повіту та його помічники протягом року провели лекції для місцевого населення щодо якості питної води та запобігання епідемії, які відвідали 2250 чол., перевірили дитячі притулки, школи, робили щеплення проти віспи, відправив на бактеріологічний аналіз 12 зразків води [28, арк. 210]. Подібні заходи проводилися санітарними лікарями і в решті повітів губернії. У надзвичайних умовах війни, завдяки наполегливій роботі земської санітарної організації, з серпня 1914 р. до кінця 1917 р. Харківському регіону вдалося уникнути значних спалахів холери та тифу. 1918 р. санітарна організація харківського губернського земства практично припинила свою діяльність у зв'язку з революційними подіями.

Висновки. Таким чином, завдяки плідній роботі санітарної організації харківського губернського земства були створені санітарні та протиепідемічні регламенти промислових виробництв, використання водних ресурсів, налагоджено контроль їх дотримання, впроваджені санітарні опікування, започаткована система санітарного нагляду громадських закладів, влаштовані бактеріологічні лабораторії. Це призвело до покращення здоров'я, життя та добробуту населення. Навіть в тяжких умовах військового стану та революційних подій санітарна організація зуміла не допустити спалаху тяжких епідемій у Харківській губернії.

Список літератури: 1. *Текущая статистика.* Статистический ежегодник. 1917 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Товарищество «Печатня Яковлева», 1918. – 125 с. 2. *Анкеты,* заполненные санитарными врачами Богодуховского, Валковского, Изюмского и Старобельского уездов о санитарном состоянии промышленных предприятий уезда, характере их производства, количестве рабочих и их заработной плате (1905 г.) / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 1175, арк. 1-50. 3. *Харьковский календарь* на 1900 г. – Харьков: Тип. губернского земства, 1900. – 148 с. 4. *Обзор* Харьковской губернии за 1914 г. – Харьков: Тип. губернского правления, 1915. – 42 с. 5. *Гнедич А., Аксенов С.* Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Харьков: Тип. А. Дарре, 1899. – Вып. I. – 198 с. 6. *Томилин С. А.* Материалы по заболеваемости населения Украины / С. А. Томилин: [приложение к журналу «Профилактическая медицина», вып. 1] // Профилактическая медицина. – 1924. – № 11–12. – С. 70-78. 7. *Томилин С. А.* Основные демографические показатели Украины за последние годы в их сопоставлении с показателями довоенного времени / С. А. Томилин // Профилактическая медицина. – 1929. – № 12. – С. 15-27. 8. *Васильев К. Г., Сегал А. Е.* История эпидемий в России / К. Г. Васильев, А. Е. Сегал. – М.: Наука, 1960. – 623 с. 9. *Игумнов С. Н.* Очерк развития земской

медицины / С. Н. Игумнов. – К.: Здоров'я, 1940. – 149 с. **10.** *Петров Б. Д.* Противозидемическое законодательство в России / Б. Д. Петров // Микробиология, эпидемиология и иммунология. – 1995. – № 7. – С. 48-54. **11.** *Соловьев М. Н.* Заразные болезни и меры их предупреждения / М. Н. Соловьев. – Харьков: Научная мысль, 1928. – 44 с. **12.** *Соловьев М. Н.* Из прошлого и настоящего по борьбе с эпидемиями на Украине / М. Н. Соловьев // Профилактическая медицина. – 1928. – № 12. – С. 16-28. **13.** *Карпов Л. Н.* Земская санитарная организация в России / Л. Н. Карпов. – Л.: Медицина, 1964. – 123 с. **14.** *Никитина А. В.* Земская санитарная организация Уфимской губернии в начале XX века / А. В. Никитина // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – Вып. № 69. – 2008. – С. 28-33. **15.** *Ризванова Т. Р.* Социально-экономические причины распространения эпидемий на Южном Урале в конце XIX – в начале XX в. / Т. Р. Ризванов // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 28 (166). История. – Вып. 34. – С. 81-85. **16.** *Семенченко И. В.* Совершенствование земствами медицинского обслуживания населения на Урале в 1900–1918 гг. / И. В. Семенченко // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – Серия: Социально-гуманитарные науки. – Вып. № 17 (72). – 2006. – С. 57-62. **17.** *Сорокина Т. С.* Земская медицина – приоритет России / Т. С. Сорокина // Земский врач. – № 1. – 2010. – С. 33-38. **18.** *Ермакова В. В.* Роль земских учреждений в развитии медицинского обслуживания населения Мензелинского уезда (1875–1918) / В. В. Ермакова // Казанский медицинский журнал. – Вып. № 1. – 2007. – С. 39-46. **19.** *Логовський І. М.* Діяльність місцевих органів влади Харківської губернії по боротьбі з епідемічними захворюваннями (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. М. Логовський // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 566. – Серія: Історія. – Вип. 34. – С. 145-152. **20.** *Логовський І. М.* Робота місцевих органів влади та земських органів Харківської губернії по запобіганню та ліквідації епідемій холери (початок XX ст.) / І. М. Логовський // Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2013. – Вип. 49. – С. 156-160. **21.** *Логовський І. М.* Робота місцевих органів влади Харківської губернії по покращенню санітарних умов життя та благоустрою населених пунктів (початок XX ст.) / І. М. Логовський // Вісник національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – № 61 (10-34). – Харків: ХНУ «ХПІ», 2013. – С. 65-70. **22.** *Логовський І. М.* Робота місцевих органів влади та земств Харківської губернії щодо запобігання та припинення епідемій віспи (друга половина – початок XX ст.) / І. М. Логовський // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1088. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 170. – С. 39-43. **23.** *Обязательные* постановления. Об устройстве и порядке содержания в санитарном отношении фабричных, заводских и других промышленных заведений. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. губернского земства, 1911. – 18 с. **24.** *Санитарная* организация Харьковской губернии в 1904–1911 гг. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1912. – 22 с. **25.** *Отчеты* санитарных врачей и санитарно-бактериологических лабораторий в Харьковской губернии: Приложение к врачебной хронике (за 1912 г.) / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1914. – 202 с. **26.** *О мерах* предупреждения и прекращения заразительных, повальных и местных болезней / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. губернского земства, 1911. – 21 с. **27.** *Протоколы* заседаний Харьковского губернского Санитарного совета и совещаний санитарных врачей Харьковского губернского земства. Черновик, 1 ноября 1911 г. – 14 декабря 1912 г. / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 2233, арк. 1-147. **28.** *Годовые* отчеты о деятельности санитарных врачей Валковского уезда за 1914–1916 гг., переписка о личном составе санитарных врачей Харьковской губернии и о денежных расчетах с ними, 22 января 1917 г. – 5 декабря 1918 г. / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 2253, арк. 1-213. **29.** *Годовые* отчеты о деятельности уездных санитарных врачей Харьковского губернского земства за 1912 год, подлинники / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 2234, арк. 1-110. **30.** *Годовые* отчеты

о деятельности санитарных врачей Богодуховского, Валковского, Изюмского, Лебединского, Старобельского и Сумского уездов за 1910–1911 гг. / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 2231, арк. 1-128. **31.** *Уставы*, положения, протоколы заседаний и другие организационные материалы земских участковых санитарных попечительств, организованных земскими управами и переписка с ними о финансировании попечительств. Годовые отчеты уездных земских управ о расходе средств санитарными попечительствами на противоэпидемические мероприятия, 8 января 1913 г. – 20 декабря 1913 г. / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 2239, арк. 1-184. **32.** *Об организации* земством химико-бактериологических лабораторий в Харьковской губернии, их оборудовании и личном составе сотрудников, 18 ноября 1910 г. – 23 декабря 1911 г. / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 2232, арк. 1-175.

Bibliography (transliterated): **1.** *Tekuschaya statistika*. Statisticheskii ezhegodnik. 1917 g. / Harkovskaya gubernskaya zemskaya uprava. – Kharkov: Tovarischestvo «Pechatnya Yakovleva», 1918. – 125 p. **2.** *Anketyi, zapolnennyye sanitarnymi vrachami Bogoduhovskogo, Valkovskogo, Izyumskogo i Starobelskogo uezdov o sanitarnom sostoyanii promyshlennyih predpriyatiy uезда, haraktere ih proizvodstva, kolichestve rabochih i ih zarabotnoy plate (1905 g.)* / Derzhzharkiv Harkivskoyi oblasti, f. 304, op. 1, spr. 1175, ark. 1-50. **3.** *Harkovskiy kalendar na 1900 g.* – Kharkov: Tip. gubernskogo zemstva, 1900. – 148 p. **4.** *Obzor Harkovskoy gubernii za 1914 g.* – Kharkov: Tip. gubernskogo pravlennya, 1915. – 42 p. **5.** *Gnedich A., Aksenov S.* Obzor fabrichno-zavodskoy promyshlennosti Harkovskoy gubernii. – Kharkov: Tip. A. Darre, 1899. – Vyip. I. – 198 p. **6.** *Tomilin S. A.* Materialy po zaboлеваemosti naseleniya Ukrainyi: [prilozhenie k zhurnalu «Profilakticheskaya meditsina», vyip. 1] // Profilakticheskaya meditsina. – 1924. – No 11-12. – p. 70-78. **7.** *Tomilin S. A.* Osnovnyie demograficheskie pokazateli Ukrainyi za poslednie godyi v ih sopostavlenii s pokazatelyami dovoennogo vremeni. Profilakticheskaya meditsina. – 1929. – No 12. – p. 15-27. **8.** *Vasilev K. G., Segal A. E.* Istoriya epidemiy v Rossii. – Moscow: Nauka, 1960. – 623 p. **9.** *Igumnov S. N.* Oчерk razvitiya zemskoy meditsinyi. – Kyiv: Zdorov'ya, 1940. – 149 p. **10.** *Petrov B. D.* Protivoepidemicheskoe zakonodatelstvo v Rossii. Mikrobiologiya, epidemiologiya i immunologiya. – 1995. – No 7. – p. 48-54. **11.** *Solovev M. N.* Zaraznyie bolezni i meryi ih preduprezhdeniya. – Kharkov: Nauchnaya myisl, 1928. – 44 p. **12.** *Solovev M. N.* Iz proshlogo i nastoyaschego po borbe s epidemiyami na Ukraine. Profilakticheskaya meditsina. – 1928. – No 12. – p. 16-28. **13.** *Karpov L. N.* Zemskaya sanitarnaya organizatsiya v Rossii. – Leningrad: Meditsina, 1964. – 123 p. **14.** *Nikitina A. V.* Zemskaya sanitarnaya organizatsiya Ufimskoy gubernii v nachale XX veka. Izvestiya Rossyiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A. I. Gertsena. – Vyp. No 69. – 2008. – p. 28-33. **15.** *Rizvanova T. R.* Sotsialno-ekonomicheskie prichinyi rasprostraneniya epidemiy na Yuzhnom Urале v kontse XIX – v nachale XX v. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2009. – No 28 (166). Istoriya. – Vyip. 34. – p. 81-85. **16.** *Semenchenko I. V.* Sovershenstvovanie zemstvami meditsinskogo obsluzhivaniya naseleniya na Urале v 1900–1918 gg. Vestnik Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. – Seriya: Sotsialno-gumanitarnyye nauki. – Vyp. No 17 (72). – 2006. – p. 57-62. **17.** *Sorokina T. S.* Zemskaya meditsina – prioritet Rossii. Zemskiy vrach. – No 1. – 2010. – p. 33-38. **18.** *Ermakova V. V.* Rol zemskih uchrezhdeniy v razvitii meditsinskogo obsluzhivaniya naseleniya Menzelinskogo uезда (1875–1918). Kazanskiy meditsinskiy zhurnal. – Vyip. No 1. – 2007. – p. 39-46. **19.** *Logovskiy I. M.* Diyalnist mistsevih organiv vladi Harkivskoy gubernii po borotbi z epidemichnymi zahvoryuvannyami (druga polovina XIX – pochatok XX st.). Visnik Harkivskogo natsionalnogo universitetu im. V. N. Karazina. – 2002. – No 566. – Seriya: Istoriya. – Vip. 34. – p. 145-152. **20.** *Logovskiy I. M.* Robota mistsevih organiv vladi ta zemskih organiv Harkivskoy gubernii po zapobigannyu ta likvidatsiyi epidemiy holery (pochatok XX st.). Zbirnik naukovih prats. Seriya: Istoriya ta geografiya / Harkivskiy derzh. ped. un-t im. G. S. Skovorodi. – Kharkiv, 2013. – Vip. 49. – p. 156-160. **21.** *Logovskiy I. M.* Robota mistsevih organiv vladi Harkivskoyi ISSN 2079-0813. Вісник ХТУ «ХІІІ». 2014. № 54 (1096)

guberniyi po pokraschennyu sanitarnih umov zhittya ta blagoustroyu naselenih punktiv (pochatok XX st.). Visnik natsionalnogo tehničnogo universitetu «HPI». Seriya: Aktualni problemi istoriyi Ukrayini. – No 61 (10-34). – Harkiv: HNU «HPI», 2013. – p. 65-70. **22.** Logovskiy I. M. Robota mistsevih organiv vladi ta zemstv Harkivskoyi guberniyi schodo zapobigannya ta pripinennya epidemiy vispi (druga polovina – pochatok XX st.). Visnik Harkivskogo natsionalnogo universitetu im. V. N. Karazina. – 2013. – No 1088. – Seriya: Istoriya Ukrayini. Ukrayinoznavstvo: istorichni ta filosofski nauki. – Vip. 170. – p. 39-43. **23.** Obyazatelnyie postanovleniya. Ob ustroystve i poryadke soderzhaniya v sanitarnom otnoshenii fabrichnih, zavodskih i drugih promyshlennyih zavedeniy. Harkovskaya gubernskaya zemskaya uprava. – Kharkov: Tip. gubernskogo zemstva, 1911. – 18 p. **24.** Sanitarnaya organizatsiya Harkovskoy gubernii v 1904–1911 gg. / Harkovskaya gubernskaya zemskaya uprava. – Kharkov: Tip. «Pечатnoe delo», 1912. – 22 p. **25.** Otchetyi sanitarnyih vrachey i sanitarno-bakteriologicheskikh laboratoriy v Harkovskoy gubernii: Prilozhenie k vrachebnoy hronike (za 1912 g.) / Harkovskaya gubernskaya zemskaya uprava. – Kharkov: Tip. «Pечатnoe delo», 1914. – 202 p. **26.** O merah preduprezhdeniya i prekrascheniya zarazitelnyih, povalnyih i mestnyih bolezney / Harkovskaya gubernskaya zemskaya uprava. – Kharkov: Tip. gubernskogo zemstva, 1911. – 21 p. **27.** Protokolyi zasedaniy Harkovskogo gubernskogo Sanitarnogo soveta. Chernovik, 1 noyabrya 1911 g. – 14 dekabrya 1912 g. / Derzharhiv Harkivskoyi oblasti, f. 304, op. 1, spr. 2233, ark. 1-147. **28.** Godovyye otchetyi o deyatelnosti sanitarnyih vrachey Valkovskogo uezda za 1914–1916 gg., 22 yanvarya 1917 g. – 5 dekabrya 1918 g. / Derzharhiv Harkivskoyi oblasti, f. 304, op. 1, spr. 2253, ark. 1-213. **29.** Godovyye otchetyi o deyatelnosti uezdnyih sanitarnyih vrachey Harkovskogo gubernskogo zemstva za 1912 god, podliniki / Derzharhiv Harkivskoyi oblasti, f. 304, op. 1, spr. 2234, ark. 1-110. **30.** Godovyye otchetyi o deyatelnosti sanitarnyih vrachey Bogoduhovskogo, Valkovskogo, Izyumskogo, Lebedinskogo, Starobelskogo i Sumskogo uezdov za 1910–1911 gg. / Derzharhiv Harkivskoyi oblasti, f. 304, op. 1, spr. 2231, ark. 1-128. **31.** Ustavyyi, polozheniya, protokolyi zasedaniy i drugie organizatsionnyie materialyi zemskih uchastkovyih sanitarnyih popechitelstv. Godovyye otchetyi uezdnyih zemskih uprav o rashode sredstv sanitarnymi popechitelstvami na protivoepidemicheskie meropriyatiya, 8 yanvarya 1913 g. – 20 dekabrya 1913 g. / Derzharhiv Harkivskoyi oblasti, f. 304, op. 1, spr. 2239, ark. 1-184. **32.** Ob organizatsii zemstvom himiko-bakteriologicheskikh laboratoriy v Harkovskoy gubernii, ih oborudovaniy i lichnom sostave sotrudnikov, 18 noyabrya 1910 g. – 23 dekabrya 1911 g. / Derzharhiv Harkivskoyi oblasti, f. 304, op. 1, spr. 2232, ark. 1-175.

Надійшла (received) 05.10.2014

УДК 94(477.54) «190/191»:352.77

Робота Харківського губернського земства по запобіганню епідемій та покращенню санітарного стану (початок XX ст.) / І. М. Логовський // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 62–72. – Бібліогр.: 32 назви. – ISSN 2079-0813.

У статті досліджується робота санітарної організації харківського губернського земства по запобіганню епідемій, розробці санітарно-епідемічних регламентів діяльності промислових підприємств, використання водних ресурсів, становлення системи санітарно-епідемічного

контролю громадських закладів у Харківській губернії на початку ХХ ст., в результаті якої були створені санітарні опікування, влаштовані очисні споруди води на підприємствах, збудовані лікарні на промислових об'єктах, відкриті санітарно-бактеріологічні лабораторії. Результатом цих заходів стало значне покращення здоров'я, життя та добробут населення.

Ключові слова: Харківська губернія, санітарна організація, земство, санітарне опікування, бактеріологічна лабораторія, епідемічне відділення, протитифозна вакцина.

УДК 94(477.54) «190/191»:352.77

Работа Харьковского губернского земства по предотвращению эпидемий и улучшению санитарного состояния (начало ХХ в.) / И. М. Логовский // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 62–72. – Бібліогр.: 32 назви. – ISSN 2079-0813.

В статье исследуется работа санитарной организации харьковского губернского земства по предотвращению эпидемий, разработке санитарно-эпидемических регламентов деятельности промышленных предприятий, использования водных ресурсов, становления системы санитарно-эпидемического контроля общественных учреждений в Харьковской губернии в начале ХХ в., в результате которой были созданы санитарные попечительства, созданы очистные сооружения воды на предприятиях, построены больницы на промышленных объектах открыты санитарно-бактериологические лаборатории. Эти мероприятия значительно улучшили здоровье, жизнь и благосостояние населения.

Ключевые слова: Харьковская губерния, санитарная организация, земство, санитарное попечительство, бактериологическая лаборатория, эпидемическое отделение, противотифозная вакцина.

The work of the Kharkov gubernia Zemstvo, the epidemic prevention and improvement of sanitary conditions (the beginning of XX century) / I. M. Logovskyi // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 62-72. – Bibliogr.: 32. – ISSN 2079-0813.

In this article the author researches activities of the sanitary body of Kharkiv guberniya's zemstvo on preventing epidemics, developing sanitary and hygienic standards for the work of industrial production, using of water resources, establishing of the system of sanitary and epidemic control of civil establishments of Kharkiv guberniya in the beginning of XX century, which resulted in establishing sanitary care, supplying plants with water filtering systems, building hospitals at industrial sites, opening sanitary bacteriological laboratories. These activities improved health and welfare of the citizens.

Key words: Kharkiv guberniya, sanitary organization, zemstvo, sanitary care, bacteriological laboratory, epidemiologic department, antityphoid vaccination.

УДК 94(477.54)«1930»:323..3-058.17

С. І. МЕШКОВАЯ, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

ПРИВАТНА ІСТОРІЯ ТРУДОВОГО ЖИТТЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО БЕЗПРАВ'Я УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ЄВРЕЯ-«ПОЗБАВЛЕНЦЯ»

У статті аналізуються знайдені в Державному архіві Полтавської області документи особової